

Миланка Ј. БАБИЋ*

НОРМА И ЕКСКЛАМАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ

Апстракт: У раду¹ се посматра нормативни, посебно граматичко-нормативни и стилистичко-нормативни статус екскламативних конструкција у односу на друге типове реченица које су, као изјавне и упитне, издвојене према комуникативном циљу и садржају. Уочава се да је проблем дефинисања и класификовања екскламативних конструкција условљен класичном логичко-аналитичком концепцијом комуникативне реченице, као и уско схваћеном категоријом екскламативности.

Кључне ријечи: норма, екскламативне реченице, интерогативне реченице, императив, оптатив, узвици, партикуле, интерпункција

Мало је језичких јединица као што су екскламативне реченице, а за које је тешко установити у којем типу норме би било најобухватније њихово стандардизовање у савременом српском језику. Као синтаксичка категорија – под којом подразумејемо све оне врсте реченичних конструкција које се, обиљежене узвичником, подводе под ширу категорију екскламативности – излазе из оквира иманентне им правописне и синтаксичке норме, односно за њихово разјашњавање неопходно је, поред синтаксичко-семантичког, укључити и прагматички и стилистички план језичке анализе.

* Ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву

¹ Рад је написан у оквиру пројекта Динамика структура савременог српског језика (178014), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

У граматикама српског језика класификацији реченица углавном се прилази према критеријуму формално-граматичке структуре, односно заступљености/незаступљености обавезних конституената – субјекта и предиката – те према природи садржаја који она експлицира.

Екскламативна реченица издваја се према другом критеријуму, према комуникативном циљу исказа или комуникативној функцији, а и један и други од тих двају критеријума проблематизују статус екскламативних конструкција. Први зато што искључује нефинитивне исказе – типа *Vamra!* – или их укључује без појашњења њиховог граматичког статуса. Према другом, битнијем за одређење екскламативних реченица, од аутора до аутора различито се успоставља њихов микросистем – као трочлани, у коме се издвајају изјавне/обавјештајне, упитне/интерогативне и узвичне/ускличне/екскламативне реченице (Стевановић 1969: 5–19; Тежак и Бабић 1973: 189–192; Прањковић 1995: 16), или као петочлани, у који се, поред наведених трију, укључују још и заповједне/императивне и жељне/оптативне реченице (Станојчић и Поповић 1995: 333–339; Ковачевић и Савић 2001: 66–71). Друкчију класификацију, према „комуникативном садржају исказа”, заступа Р. Симић, који издваја (поред одричних и потврдних) индикативне и модалне исказе, аналогно Белићевом разврставању реченица на индикативне и неиндикативне². Симић сматра да индикативни исказ подразумева преношење информације на основу „знања о садржају”, док се модалним исказује вјероватноћа, жеља, заповијест, захтјев, молба, могућност да се нека ситуација реализује, уз третирање узвичног исказа као експресивног (Симић 1996: 18–19). Проблем класификације, скоро идентично постављен, уочава се и у руској граматици. В. А. Бјелошопкова упућује на недостатке класификације на изјавне, упитне и узвичне реченице, која је заснована на различитим критеријумима: упитност/неупитност, присуство емоционалног обиљежја/неприсуство емоционалног обиљежја и доводи до укрштања класа па се јављају и упитно-узвичне, и изјавно-узвичне реченице. Осим тога, том класификацијом нису обухваћени сви типови реченица као што су подстицајне и оптативне реченице, које се као модалне, модално-подстицајне и модално-жељне, супротстављају реално-индикативним обавијесним и императивним реченицама. Бјелошопкова се залаже, дакле, за класификацију која обухвата че-

² „Индикативне, када се њихова времена одређују према тренутку говора у садашњости...; Неиндикативне када се њихова времена не одређују према тренутку говора у садашњости, већ према другим временима или обзирима...” (Белић 1933: 105).

тири класе реченица: обавијесне, интерогативне, императивне и оптативне (Бјелошапкова 1977: 93–96).

Проблем класификације условљава и проблем идентификације, односно разграничавања тог комуникативног типа од других формално-граматички јасније издвојених, тј. од изјавних и упитних реченица.

У петочлано постављеној класификацији уочавамо да се екскламативност поред узвичних, протеже, претежно, и на класе императивних и оптативних реченица, из којих се онда, уплитањем прагматичких критеријума као неекскламативне издвајају реченице које служе да се искажу говорни чиновни молбе, дозволе или савјета. Тако М. Ковачевић сматра да „ако се заповједном реченицом исказују праве заповијести, наредбе, забране, онда заповједне реченице имају узвичну интонацију (тј. исту интонацију као и узвичне реченице)”, али „ако се реченицом издваја заповијест у виду молбе, дозволе или савјета, тада је реченична мелодија заповједне реченице мирна, готово истовјетна интонацији обавјештајне реченице” (Ковачевић и Савић 2001: 69/70). У тој класификацији поприлично је неиздиференцирано колико се реченица која се означава као узвична разликује од изјавне, јер је једина дистинкција сведена на семантички критеријум уочавања присуства или одсуства емотивног набоја – радости, страха, узбуђења, усхићења и сл. Отвара се питање да ли, на примјер, реченицу *То је фантастично!* (Исто 69), истргнуту од контекста који нам подастире податке о емоционалном ставу, сматрати примарно узвичном или изјавном. По формалном саставу та се структура ни по чему не разликује од структуре изјавне реченице, ако се изузме лексичко пуњење које укључује експресивно-евалуативно значење ријечи *фантастично*. Непоузданост семантичког критеријума отвара сталну дилему да ли смо адекватно ишчитали значење па то утиче на различито обиљежавање таквих структура интерпункцијским знаковима за крај реченице.

И резултати неких анкета, проведених у оквиру радова који се баве том тематиком, упућују на тешкоће у вези са препознавањем и издвајањем узвичне реченице. Према њима је разликовање узвичне реченице у односу на неутралну изјавну и формално-семантички јасно диференцирану упитну за просјечног говорника много компликованије и, поред језичког осјећаја односно компетенције изворног говорника, залази и у подручје оног наученог у школи, укључује и граматичко и нормативно познавање језичких правила. Из тога слиједи да образованији испитаници јасније разликују поменуте типове од необразованијих (Јокановић 1999: 119–125).

И аутори српског правописа који је у службеној употреби, у издањима прије најновијег измијењеног, у опису интерпункцијских знакова наглашавали су, прилично паушално, нејасан статус узвичника и узвичне реченице: „Упитник и узвичник донекле су сродни знакови, јер оба зависе од карактера реченице или исказа. Већи функционални значај има упитник, јер су питања нормални део језичке комуникације, а тиме и граматике сваког језика. Узвичност је пак необавезнија одлика језика, те њена примена – а с њом и писање узвичника – више спада у факултативна стилистичка средства. У духу опште тежње упрошћенијој правописној графици приметно је у новије доба и извесно проређивање писања узвичника, најпре зато што се избегава наглашена емотивност казивања (тим и узвични карактер његових делова), а онда и зато што се блажа узвичност или емотивност довољно јасно види и из самог склопа исказа, те јој није потребан и формални знак” (Пешикан, Јерковић и Пижурица 2009: 143). Нејасно је на основу каквог корпуса аутори износе дате тврдње, а очито да немају на уму функционалностилску раслојеност језика и специфичности употребе експресивних или јединица са експресивном вриједношћу у различитим типовима текстова. Та врста процјене изостала је у најновијем „измењеном и допуњеном” издању (в. Пешикан, Јерковић и Пижурица 2010: 135–138), али ју је, као српску нормативну „специфичност” у односу на бошњачки и хрватски стандард, укњижила Х. Муратагић-Туна у публикацији у којој упоређује три правописа (Муратагић-Туна 2005: 244).

У суштини, и колебања граматичара у вези са класификацијом, као и модификација правописног начела, јасно показују да је много тога у вези са нормативним статусом екскламативних конструкција прилично нејасно и отварају питање на основу чега су те реченице уопште издвојиве. И не само то. У вези са екскламативним реченицама у српској граматичкој норми низ је отворених питања, посебно у односу на изјавне и упитне реченице. Ако изјавну реченицу, која нема специфичних формалних средстава, тј. лексикализованих обиљежја изјавности, сматрамо нултом формом у систему реченица издвојених према комуникативном циљу исказа, онда нам то омогућује да је као формално намаркирану употребљавамо у одређеним контекстуалним условима и у функцијама других типова реченица – упитних и екскламативних. Такође, ако упитну реченицу региструјемо као формално јасно издвојену категорију, што потврђује присуство лексичких јединица упитности у њеној структури (упитне рјечце, упитне замјенице и упитни прилози), везан ред ријечи, тј. фиксирано мјесто упитне ријечи, типична ин-

тонација, шта су онда формална обиљежја екскламативне реченице? Постоје ли маркери екскламативности? Какав је статус узвика, партикула и сродних ријечи, ријечи експресивне семантике када се нађу у саставу неког исказа? И да ли је екскламативност уопште могуће третирати као посебан тип реченице, ако осим интонације, у великом броју случајева нема посебних граматичких обиљежја или је тада у питању секундарно значење форме коју граматички одређујемо као изјавну? Аналогно томе, показује се и да граматички јасно издеференциран тип упитних реченица такође може бити, зависно од степена експресивности, употријебљен и као узвични, јер евидентирамо и тзв. упитно-узвичне реченице, обиљезене двоструким интерпункцијским знаком – ?/ или !/? – а српска правописна норма дозвољава њихово слободно комбиновање (Пешикан, Јерковић и Пижурица 2010: 138). Све те дилеме отварају и питање није ли систем српске комуникативне реченице на основу формално-граматичког критерија сводљив на два основна елемента – изјавне и упитне, као што у принципу мисли и М. Стевановић, који, иако их издваја, наглашава да узвичне реченице не постоје, тј. да о њима „не треба мислити да су то неке посебне реченице. То су такође или обавјештајне или упитне, јер је све у језику: или обавјештење или питање за обавјештење о чему” (Стевановић 1969: 20). Међутим, том елиминацијом ипак нам остају као несврстане заповједне и жељне реченице (на које, као што је већ речено, и у руској граматици скреће пажњу Бјелошопкова), са специфичним граматички структурним обиљежјем које се тиче обавезно модалне форме предиката – императива, потенцијала или модално употријебљених временских облика: крњег перфекта или пак крњег потенцијала (нпр. *Живио!*), перфекта (нпр. *Да си научила пјесмицу!*) и презента (нпр. *Да почистиш све!*), а које, скоро редовно прати екскламативна интонација. Не прати их ако строга директивност изостане, тј. ако се реченицом изражава подстицај у виду молбе, дозволе или савјета. Тада је реченична мелодија заповједне реченице мирна, што се у писању биљежи тачком (нпр. *Позајми ми књигу*). То фактички значи да ако установимо као екскламативну категорију императивну реченицу, онда јој морамо дати и могућност индиректне употребе, као и изјавним и интерогативним реченицама, па се чини да би и употребу заповједних реченица за изрицање молбе и сл. требало сматрати индиректном употребом и секундарним значењем. Такав закључак је заснован на запажању да модификацијом одређене форме супра-сегменталним обиљежјима која прате комуникативне намјере говорни-

ка – добијамо друкчију комуникативну вриједност од формом примарно задате вриједности.

Све ово показује да је проблем нормативно-граматичког статуса екскламативне реченице условљен класичном дефиницијом реченице као потпуне, довршене мисли исказане ријечима. Та дефиниција заснована је на логичком критеријуму повезивања језичког израза са мисаоним процесима, и расуђивањем уопште, и схватању интелектуалног израза као једине манифестације човјековог изражавања у језику и путем језика. А тај приступ је био вјековима доминантан, све до укључивања и плана афективности у језичка истраживања. Тако је за Аристотела (384–322. год. п. п. е.) реченица „спој гласовних комплекса који има самосталан, одређен смисао, али с тим да и сваки његов део такође нешто значи сам за себе” (в. Ивић 1978: 15) и организује се на принципу логичког суда – сједињавањем или разједињавањем двају појмова помоћу предикативности, чија суштина лежи у егзистенцијалном значењу глагола *бити*. Ту логичку концепцију реченице прихвата и сколастичка средњовјековна лингвистика. И граматичка традиција 17. и 18. вијека такође је утемељена на логичкој концепцији све до „психологизма” 19. вијека, односно увођења психолошких критеријума у проучавање језичких чињеница – до *Weltanschauung*-теорије, до ставова које су заступали Н. Steintal (1823–1899. год.), W. Wundt (1832–1920. год.) и француска школа афективне лингвистике двадесетог вијека – J. Wundryes (1875–1960. год.) и Ch. Bally (1865–1947. год.).

Док се логичком концепцијом реченице из човјековог изражајног подручја одстрањују афективност и подстицајност, односно испољавање емоционалних и вољних стања, афективна лингвистика као узурално незаобилазну истиче њихову партиципацију у структури човјековог свијета и придаје сваком говорном акту емоционални садржај. Екстремно Бамијево схватање да је сваки израз јаче или слабије афективно маркиран, непримјенљиво је не само у граматички него и у стилистички – у неутралном изразу стилова утемељених на логичком расуђивању, као што су научни и административно-правни, мада се и у њиховом оквиру могу пронаћи експресивно-емфатичке структуре или емоционално обојени искази. Међутим, у оквиру израза других стилова, у књижевномјетничком и разговорном нарочито, бројне су и типичне, и структурно и функционално, форме афективног карактера јер се ти стилови не темеље само на логичком расуђивању, него манифестују структуру човјекове личности у цјелини – поред интелектуалног, и његовог вољног и емотивног свијета. За таква стања екскламативне реченице су уобичаје-

на форма. Врло често њима одговарајућу функцију преузимају и изјавне и упитне реченице. Као секундарна, стилски маркирана, изабрана категорија, те реченице су додатно контекстуално семантизоване емоцијама или интенцијом наглашавања и истицања (нпр. *То је добро!*), довођења у сумњу (нпр. *Мисли да је паметан!*), иронизирања и сл. Оне постају ексклакативне када је тежиште комуникације на изражавању афективног садржаја. Тада се њихова референцијална, обавијесна и интерогативна подлога потискује у други план – на тај начин увијек функционише реторичко питање (нпр. *Ко би то рекао!*). Задобивши експресивно значење, те конструкције постају средства експресивне синтаксе.

Наведени примјери воде ка закључку да поред реченица којима се саопштава да нешто јесте или није и реченица којима се тражи информација, постоје и оне којима се примарно изражавају наглашени ставови емитера исказа, његова расположења и осјећања, намјера да утиче на саговорника, да скрене његову пажњу на неку чињеницу, управља његовим поступцима – може се навести цијела лепеза стања и расположења која такве реченице могу да исказују. У том значењу те конструкције нису стилски маркиране – маркиране су у ситуацијама када функционишу не као примарна, него као изабрана форма. Тако је нпр. стилски неутрална ексклакативна конструкција у којој је маркер ексклакативности вокатив дозивања, помоћу кога се – повишеним тоном – са владава просторна удаљеност комуникатора (нпр. *О, Стојане!*), док је стилски маркирана она у којој је вокатив у функцији емоционалне оцјене саговорника (нпр. *Угурсузе један!*). У структури тих реченица садржано је и неко језичко средство, специјализовано за исказивање афективних стања, за модализовање исказа и његово синтаксичко-семантичко осложњавање, а то нас опредјелује да ексклакативну реченицу или исказ посматрамо у оквиру трочланог система, чији су саставни елементи изјавна или обавјештајна реченица, упитна или интерогативна, те ексклакативна. У оквиру ексклакативне реченице (и/или исказа) издвајају се разни подтипови у које спадају: императивне (нпр. *Не отварај врата!*), оптативне (нпр. *Помогао ти Бог!*), вокативне (нпр. *О, Стојане, зове те мајка!*), те конструкције са узвицима, експресивним партикулама и замјеничко-прилошким ријечима (нпр. *Каква је то дјевојка била!*), које као „праве узвичне” издвајају и неке граматике (нпр. *Како/Што га је ударио! Ала га је ударио!* – в. Станојчић и Поповић 1995: 337), као и реторичка питања.

Експресивно-значајске нијансе које прате реализацију ексклакативне реченице (као што су модалност, емоционалност, директив-

ност, десидеративност), условљавају и њену вишеаспекатску природу. Опште је познато да се граматичка категоријална значења, значења врсте ријечи, као и лексичка значења ријечи које попуњавају апстрактне граматичке функције – сливају у јединствено значење (Виноградов 1972: 18). Пошто, дакле, значење исказа не произилази само из граматичког значења модела, него и обавезно и из семантичких односа његовог лексичког садржаја, у синтаксичко-семантичку интерпретацију екскламативног исказа укључују се и елементи лексичко-семантичке анализе. Осим тога, значење реченице или исказа врло често ишчитавамо из сазначности контекста. На разрјешавање значењских дилема неке одређене форме у значајном степену утиче и моменат интенције или комуникативне намјере са којом се неки исказ употребљава, пресупозициона подлога, саоднос пропозиције и илокуције, као и специфичност комуникативних услова. Иако се поједине форме јављају као типичне за одређене комуникативне ситуације, евидентна је њихова семантичка варијабилност у промијењеним комуникативним условима, што у приступ нормирању ове категорије, као незаобилазан, укључује и прагматички план. Неке дилеме односа структурне и семантичке стране екскламативних исказа разрјешава само прагматичка анализа теорије говорних чинова.

Поред ова три аспекта (синтаксичког семантичког и прагматичког), за нормативни опис екскламативне реченице нужно је укључити и стилистички план. Као што је већ речено, екскламативна реченица је обојена емоционалним, интензификаторским нијансама, уопште, модалношћу, и као таква увијек је експресивна у односу на неутралне изјавне и интерогативне форме. Та обавезна експресивност, немогућност издвајања експресивно нултог израза екскламативне реченице или исказа уноси сумњу у њену типичност. Другим ријечима, граматичке категорије у граматичком опису дате су као стилистички неутралне, тј. могу, али и не морају у употреби бити стилистички маркиране. Међутим, и граматика издваја у основном попису јединица на другим језичким нивоима и оне, истина ријетке, али обавезно стилистички маркиране. Такве су нпр. аорист и имперфекат у систему глаголских времена, код којих се у циљно било како усмјереном садржају не могу побрисати компоненте динамичности и доживљености аориста и статичности и архаичности имперфекта. Зашто онда и у попису синтаксичких јединица, у парадигми комуникативних реченица не би била могућа експресивно маркирана врста?! Експресивно маркирана категорија не значи да је она престала бити граматичка, односно да је нужно и искључиво сти-

листичка категорија. Питању стилске неутралности екскламативног исказа можемо прићи на два начина, вођени класичном логичком дефиницијом реченице или њеним проширивањем и на емоционално-експресивни израз. Ако за основну мјеру човјековог израза узмемо логичко-аналитичко мишљење и разложимо све у описној декларативној форми егзистенцијалног значења, онда је сваки екскламативни исказ стилстички маркиран. Ако под стилогеним сматрамо избор друкчији од уобичајеног, отклон од спонтаног, „природног” говора, онда је екскламативни исказ као језички пратилац наших емоционалних стања стилски неутралан израз тих стања. Међутим, јасно је да се човјеково поимање и доживљавање околног свијета не да свести на аналитичко мишљење, него да нужно укључује и интенционалност и емоционалност, а та два пола траже и израз друкчији од когнитивно-аналитичког. Када бисмо сваки интонационо појачан исказ сматрали стилогеним, тешко бисмо разликовали форме које се свјесно одабиру да скрену пажњу на израз, да појачају утисак. Изгубили бисмо мјеру да разграничимо нпр. функцију вокатива дозивања, који морамо употријебити да бисмо успоставили контакт са удаљеним саговорником, и вокатива као експресивно-стилистичког средства када се екскламацијом или евокацијом, у сврху поетског очућавања, зазивају неприсутне особе или појаве на које се фокусно скреће пажња (нпр. апострофа као стилско средство).

Нормативно-граматички аспект екскламативних конструкција условљен је и дидактичким поједностављењем, односно непосматрањем узвичних конструкција у оквиру шире категорије екскламативности, па из њиховог описа у нормативним приручницима изостају бројни искази друштвених контаката (савремени и традиционални – као поздрављање, честитање, наздрављање, преклињање и сл.). Проблеми који се јављају у омеђавању и класификовању ове категорије условљени су и укрштањем критеријума или пак неукључивањем свих критеријума – посебно оних који подразумевају вишеаспекатски приступ (синтаксички, семантички, прагматички и стилистички). Фактички се, на традиционално заснованим дефиницијама реченице, и граматичкој и комуникативној, искључује скоро цијело подручје екскламативности као граматичке, а даје му се статус модално-стилистичке категорије.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1933: А. Белић, *Граматика српскохрватског језика за трећи разред средњих и стручних школа*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 105.

Бјелешапкина 1977: В. А. Белошапкина, *Современный русский язык, Синтаксис*, Москва: Высшая школа, 93–96.

Виноградов 1972: В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва, 18.

Ивић 1978: М. Ivić, *Pravci u lingvistici*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 15.

Јокановић 1999: Ј. Јокановић, *Категорија узвичности – прозодијска структура и реченични модели*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 28/2, МСЦ, Београд, 1999, 119–125.

Ковачевић и Савић 2001: М. Ковачевић, Б. Савић, *Српски језик и култура изражавања за седми разред основне школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 66–71.

Муратагић-Туна 2005: Н. Muratagić-Tuna, *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi (sličnosti i razlike)*, Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 244.

Прањковић 1995: И. Pranjković, *Sintaksa hrvatskoga jezika, udžbenik za 3. razred gimnazije*, Zagreb: Školska knjiga, 16.

Симић 1996: Р. Симић, *Српска граматика за средње школе, Синтакса*, Београд: МХ АКТУЕЛ, 18–19.

Станојчић и Поповић 1995: Ж. Станојчић, Ј. Поповић, *Граматика српског језика, уџбеник за 1, 2, 3. и 4. разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 333–339.

Стевановић 1969: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик 2*, Београд: Научна књига, 5–19.

Тежак и Бабић 1973: S. Težak i S. Babić, *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga, 189–192.

Milanka J. BABIĆ

NORM AND EXCLAMATORY SENTENCES

Summary

Normative aspect of the exclamatory constructions in normative hand-books of the Serbian language is conditioned by the didactic simplification based on the traditional definition of the sentence which almost excludes exclamatoriness as the grammatical category, in other words, it gives it the status of a modal-stylistic category. In relation to this, numerous utterances of social contact are left out (contemporary and traditional – such as greetings, congratulations, toasting, imploring and similar). Problems that occur are conditioned by mixing of the criteria or by not including all of them – especially those that imply multi-aspectual approach (syntactic, semantic, pragmatic and stylistic).